(२) कल्प्यतेऽनेनेति कल्पः, कल्पसूत्रम्। स च श्रौतः स्मार्त इति द्विविधः। सोऽयं वेद इवात्रापि वेदोपजीविनि कविकर्मणि देशकालपात्राण्यनुरुन्धानोऽनेकधा वर्ण्यते। तत्राग्निहोत्रविषये—

'प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां
विधिविहित-विरिब्धैः सामिधेनीरधीत्य।
कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्यै-
र्हुतमयमुपलीढे साधु सांनाय्यमग्निः॥' (११।४१)

इति माघोक्तिः तथा राजसूयविषये—'आननेन—' (१४।१८-५३) इत्यादयः। एवं तत्र तत्र स्मार्तोदाहरणमपि द्रष्टव्यम्। स्मार्तशब्दस्य गृह्यार्थाधिकव्यापारे तु—

'अवामावामार्धे सकलमुभयाकारघटनाद्
द्विधाभूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत्।
तदन्तर्मन्त्रं मे स्मरहरमयं सेन्दुममलं
निराकारं शश्वज्जप नरपते सिध्यतु स ते॥'

इत्यादि (१४।८८—९१) नैषधीयचरितस्य पद्यमुदाहार्यम्॥

(३) व्याक्रियते शब्दजातमनेनेति व्याकरणम्। तद् वेद इवात्रापि नामरूपव्याकरणयोगतयैव व्युत्पाद्यते। उक्तं च 'तदधीते तद्वेद' (पा. सू. ४।२।५९) इति स्मरतानन्दवर्धनाचार्येण—"प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः, व्याकरणमूलत्वात्सर्वविद्यानाम्" इति। अत्र—

'द्वन्द्वोऽस्मि द्विगुरस्मि च गृहे च मे सततमव्ययीभावः।
तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः॥'

इति षट्समासीसमाससूक्तं सामान्यम्। पाणिनिशास्त्राभिप्रायकं तु 'क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता—' (३।२३) इति नैषधीयस्य पद्यम्; भारतीयानां प्राथमिकशिक्षाशैलीमभिदधत् 'दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत्कोऽप्यधीती कपोतः—' (१९।६१) इति वोदाहार्यम्॥

(४) निरुच्यतेऽनेनेति निरुक्तम्। तच्च यद्यपि निर्वचनयोगेनापाततो व्याकरणेऽन्तर्भवद् विभाव्यते तथापि विशेषाभिधित्सया पृथगेव गण्यते। तदेतद्बाहुलकादिकक्षातिक्रान्तं भगवता पाणिनिना—'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (पा. सू. ६।३।१०९) इत्येवं सूत्रितम्। तदनुगामिभिः—'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥'

---

१. अत्र विशेषतस्तैत्तिरीयसंहिता, ब्राह्मणानि च द्रष्टव्यानि, यदुद्भूतानि कल्पसूत्राणि मीमांसादर्शनं च॥ २. इदानीं तु अग्निहोत्रकर्म कादाचित्कमपि विरलं प्रवर्तते, यत्पुरा त्रैवर्णिकानां गृहेषु प्रातःसायं जज्वाल॥ ३. एवमादिसूक्तिव्युत्पादनाय महामहोपाध्यायमल्लिनाथादिव्याख्यानानि द्रष्टव्यानि॥